

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, June 2021

Halife Mu'izz-Lidînillâh döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî
Mücadelesi

The Fatimids-Spanish Umayyads Struggle during the Caliph Mu'izz-Lidînillâh (341-365
/ 953-975)

Furkan ERBAŞ

Doktora Öğr., Sakarya Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı / Arş.
Gör. Iğdır Üni. İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı

PhD Student, Sakarya Uni. Institute of Social Sciences, Department of Islamic History /
Research Asst., Iğdır Uni. Divinity Faculty, Department of Islamic History

Iğdır/Turkey

furkan.eras@igdir.edu.tr

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0002-2021-6445

Atf: Erbaş, Furkan. "Halife Mu'izz-Lidînillâh döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-
Endülüs Emevî Mücadelesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
19 (2021): 266-290

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.903685>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Published: 20 Haziran / June 2021

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep
Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved

Halife Mu'izz-Lidînullâh döneminde (341-365/953-975)

Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi

Öz: İslâm Tarihinde Şiî ve Sunnîler siyasî ve dinî bir takım saikler sebebiyle birbirleriyle sürekli mücadele hâlinde olmuş iki fırkadır. Bu mücadelenin fitilini Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonlarında yaşanan bazı siyasî olaylar ateşlemiş nihayet Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşanan bazı trajedik hâdiselerde ikili ilişkilerin tamamen hasmâne merkezli bir boyuta evrilmesine neden olmuştur. İki taraf arasındaki mücadele doğuda Sunnîliğin, siyasî erki ellerinde bulundurmalarından ötürü Şiîler'e karşı hegemonyası şeklinde cereyan ederken batıda IV/X asırda Şiî/İsmâîlî mezhebine mensup Fâtımîler'in kurulmasıyla Endülüs Emevî Devleti ile siyasî ve askerî olarak karşı karşıya gelmesi şeklinde cereyan etmiştir. İsmâîlî doktrin gereği dünya hâkimiyeti görüşünü benimseyen Fâtımîler bu çerçevede Endülüs Emevîleri'ni ortadan kaldırılması gereken bir unsur olarak görmüşler ve kuruldukları andan itibaren devlet merkezlerini Mısır'a taşıdıkları 362 (973) yılına kadar bu hedef için gayret etmişlerdir. Fâtımîler'in dördüncü Halifesi Mu'izz-Lidînullâh Endülüs Emevîleri'ne karşı verilen bu mücadelede başı çeken kişi olmakla dikkatleri üstüne çekmektedir. Onun döneminde Endülüs ve daha çok Mağrib merkezli iki taraf arasında birçok askerî mücadele söz konusu olmuş bu mücadelelerde Fâtımîler, hem Endülüs'ü tehdit eder hâle gelmişler hem de Mağrib'de Endülüs Emevîleri'ne karşı pozisyonlarını sağlamlaştırma imkânı yakalamışlardır. Fâtımî-Endülüs Emevîleri ilişkilerinin en hareketli devresini inceleyeceğimiz bu çalışmanın öncelikli hedefi ikili siyasî ve askerî ilişkilerin serencamını ele alarak dönemin genel bir panoramasını ortaya koymaya çalışmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, Halife Mu'izz-Lidînullâh, Mağrib, Endülüs Emevî Devleti, Halife III. Abdurrahmân.

The Fatimids-Spanish Umayyads Struggle during the Caliph Mu'izz-Lidînullâh (341-365 / 953-975)

Abstract: In the Islamic history, Shiites and Sunnites are two groups that have been in constant struggle with each other due to a number of political and religious motives. Some political events that took place at the end of the period of the first four caliphs triggered this struggle and finally caused the bilateral relations to evolve into a completely hostile-centered dimension in some tragedy events during the Umayyad and Abbasid periods.. While the struggle between the two sides took place in the east as the hegemony of the Sunni against the Shiites due to their possession of the political power, it took place in the west as a political and military confrontation with the Spanish Umayyads in the IV / X century with the establishment of the Fatimids belonging to the Shi'ite / Ismaili sect. The Fatimids, who adopted the view of world domination in accordance with the Ismaili doctrine, saw the Spanish Umayyads as an element that should be eliminated within this framework, and they strived for this goal until 362 (973), when they moved their state centers to Egypt from the moment they were founded. The fourth Caliph of the Fatimids, Mu'izz-Lidînullâh, attracts attention by being the leader in this struggle against the Spanish Umayyads. During his period, there were many military struggles between Andalusia and the two sides, mostly Maghrib-centered, during these struggles, the Fatimids both became threatening Andalusia and had the opportunity to consolidate their positions against the Spanish Umayyads in Maghrib. The primary goal of this study, in which we will examine the most active period of the Fatimid-Spanish Umayyads relations, which is not emphasized in our country, will be to try to take a general view of the period by addressing the rigors of bilateral political and military relations.

Key Words: Fatimids, Caliph al-Mu'izz li-Dîn Allâh, Maghrib, Spanish Umayyad State, Caliph Abd al-Rahman III.

صراع الفاطميين ضد الأمويين الأندلس في عهد الخليفة المعز لدين الله (٣٤١-٣٦٥ / ٩٥٣-٩٧٥)

ملخص: في تاريخ الإسلام، كانت الشيعة والسنة في صراع مستمر مع بعضهما البعض بسبب عدد من الدوافع السياسية والدينية. كان التنافس على أسس الصراع بين الهاشمي الأمية قبل الإسلام. تطورت إلى بُعد متمحور حول العداء تمامًا بسبب بعض الأحداث المأساوية خلال فترة ما بعد النبي بين الأموي والعباسي. بينما كان سبب الصراع بين الجانبين في الشرق هيمنة السنة على الشيعة بسبب حيازتهم للسلطة السياسية، فقد حدث في الغرب كواجهة سياسية وعسكرية مع دولة الأندلس الأموية في القرن الرابع / العاشر مع تأسيس الفاطميين للمذهب الشيعي / الإسماعيلي. رأى الفاطميون، الذين تبنا وجهة نظر الهيمنة على العالم وفقًا للعقيدة الإسماعيلية، الأمويين الأندلسيين كعنصر يجب القضاء عليه في هذا الإطار، وسعى جاهدين لتحقيق هذا الهدف حتى عام ٣٦٢ (٩٧٣)، عندما نقلوا مراكز دولتهم إلى مصر منذ لحظة تأسيسها. يجذب الخليفة الرابع للفاطميين، المعز لدين الله، الانتباه من خلال كونه الشخص الرائد في هذا الصراع ضد الأمويين الأندلسيين. خلال فترة حكمه، كانت هناك العديد من المعارك العسكرية بين الأندلس والجانبين، تركزت في الغالب على المغرب. الهدف الأساسي من هذه الدراسة، والذي ندرس فيه الفترة الأكثر نشاطًا للعلاقات الأموية الفاطمية الأندلسية، والتي لم يتم التأكيد عليها في بلدنا، سيكون محاولة التقاط صورة لهذه الفترة من خلال معالجة قسوة العلاقات السياسية الثنائية والعلاقات العسكري

كلمات مفتاحية: الفاطميون، الخليفة المعز لدين الله، المغرب، الدولة الأموية الأندلسية، الخليفة عبد الرحمن الثالث.

GİRİŞ

IV/X. asır, İslâm dünyasının batı bölgesinde Şîh Fâtîmî Devleti (297-567/909-1171) ile Sunnî Endülüs Emevî Devleti'nin (138-422/756-1031) karşı karşıya geldiği, siyasî ve askerî çekişmelerin iki taraf arasında yoğun olarak yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Kaynağında Emevî-Hâşimî ve Şîh-Sunnî çekişmesi yatan mücadele¹ her iki devletin de coğrafi olarak birbirlerine yakın olmasından ötürü dikkat çekici olaylara sahne olmuştur. Söz konusu mücadele Fâtîmîler'in Mağrib'de kuruldukları 297 (909) yılından itibaren artarak devam etmiş nihayet Fâtîmîler'in dördüncü halifesi olan Mu'izz-Lidînilâh döneminde en yoğun hâlini almıştır. Mu'izz'den önceki ilk üç halife döneminde karşılıklı mücadeleler, iki devletin hâkim olduğu bölgelerde çıkan isyanları birbirlerine karşı destekleme, Berberî kabileleri harekete geçirme ve casuslar vasıtasıyla bilgiler edinme² çerçevesinde cereyan etmiştir. 267-303 (880-916) yılları arasında devam eden ve Endülüs Emevî Devleti'ni en çok uğraştıran isyanların başında gelen Ömer b. Hafsûn³ isyanına Fâtîmî Halifesi Ubeydullâh el-Mehdî bölgeye dâîlerini göndererek destek vermiş ve Ömer'i kendi saflarına çekmek için çaba göstermiştir.⁴ Öte yandan Mağrib'de 332-336 (943-947) yıllarında patlak

¹ Sâlih Ammâr el-Hâc, *el-Mağribu'l-'Arabî min hilâli Hilâfeti'l-Mu'izz-Lidînilâh el-Fâtîmî (341-362/952-971)* (Kahire: el-Mektebü'l-Misrî, 2004), 259.

² Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdi, *Fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî* (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1972), 391-392.

³ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Birsal Küçükspahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/64-65.

⁴ Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihlâm min mülûki'l-İslâm*, nşr. Lévi-Provençal (Beirut: Dâru'l-Mekşûf, 1956), 32; Mahmûd Ali Mekki, *et-Teşeyyu' fi'l-Endelüs minzû'l-feth hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Emeviyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 13; Abbas Hamdani,

veren ve Fâtımîler’i ciddi anlamda yıpratın Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî’nin⁵ isyanına Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân (300-350/912-961) askerî ve mâlî anlamda destek vererek mukabelede bulunmuştur.⁶ Diğer taraftan Fâtımîler’in, Mağrib’de Sunnî Abbâsî hilafetine bağlı görünen Ağlebîler’i (184-296/800-909) ortadan kaldırarak bölgedeki Şîî yayılcılığını teşvik etmeleri ve hatta bu noktada Endülüs’ü de tehdit eder hâle gelmelerine karşın III. Abdurrahmân’ın “en-Nâsır-Lidînillâh” ünvanıyla 317 (929) yılında halifeliğini ilân etmesi⁷ iki devlet arasındaki mücadele açısından önem arzeden bir hâdise olmuştur.

Çalışmamız, Fâtımî devletinin dördüncü halifesi Mu’izz-Lidînillâh’ın Endülüs Emevî Devleti ile olan ilişkilerini ele almayı hedeflemektedir. Bu vesileyle iki devlet arasında yaşanan gelişmelerin Mağrib’deki yansımaları irdelenmeye tabi tutulacaktır. Öte yandan Fâtımî Halifesi Mu’izz-Lidînillâh’ın Endülüs Emevî Devleti ile ilişkilerini ele alan müstakil bir çalışma tespit edebilmiş değiliz. Bununla birlikte Fâtımî-Endülüs Emevî ilişkilerini genel olarak ele alan çalışmalar mevcuttur. Fakat bu çalışmalar ikili ilişkilerin en hareketli dönemi olan Mu’izz dönemini ana kaynaklar çerçevesinde ele almaktan uzak olup yüzeysel bir takım bilgiler ışığında telif edilmiştir. Çalışmamız üç başlık altında incelenecektir. Birinci başlık altında Fâtımî-Endülüs Emevîleri arasındaki askerî mücadelenin başlaması ve neticede Endülüs Emevîleri’nin Fâtımîler’den barış istemek zorunda kalması konusu işlenecektir. İkinci başlık altında ise Mu’izz’in bütün Mağrib’i ele geçirerek Endülüs Emevîleri karşısında hâkim duruma gelmesi incelenecektir. Son olarak üçüncü başlık altında Mu’izz’in Mısır’a gitmesinin ardından (362/973) Mağrib’de yaşanan Fâtımî-Endülüs Emevî mücadelesi alınacaktır.

“Some Considerations of the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power”, *Atti Del Terzo Congresso Di Studi Arabi E İslamici* 38 (1967), 387.

⁵ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, “Ebû Yezîd en-Nükkârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/259-260.

⁶ Ahmed b. Muhammed İbn ‘Îzârî, *el-Beyânu’l-Muğrib fi ahbâri mulûki’l- Endeliüs ve’l-Mağrib*, nşr. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2013), 2/193; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbu’l-‘İber ve dioânü’l-mübtede’ ve’l-haber fi eyyâmî’l- ‘Arab ve’l-‘Acem ve’l-Berber ve men âsâruhum min ze’vî’s-sultânî’l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2001), 4/52; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam*, çev. F. Griffin Stokes (London: Chatto&Windus, 1913), 433-434; Abdülazîz Feylâlî, *el-Alâkâtu’s-Siyâsiyye beyne’d-Devleti’l-Emeviyye fi’l-Endeliüs ve Düveli’l-Mağrib* (Kahire: Dâru’l-Fecr, 1999), 169-173; Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd., 2017), 58.

⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 128-130.

1- Fâtımî-Endülüs Emevîleri Arasında Askerî Mücadelenin Başlaması ve Endülüs Emevîleri'nin Fâtımîler'den Barış İstemek Zorunda Kalması (344-345/955-956)

Halife Mu'izz döneminde Fâtımî-Endülüs Emevî mücadelesinin askerî anlamda başlamasına zemin hazırlayan taraf Endülüs Emevî Devleti olmuştur. 344 (955-956) yılında Endülüs Emevîleri'ne ait doğu bölgesine gönderilen bir gemi, o sırada Sicilya'dan gelen ve içinde bir grup askerle Sicilya valisinin mektubunu⁸ Mu'izz'e götüren bir elçinin de yer aldığı gemiye rastlamış, neticede Endülüs askerleri, Fâtımîler'in yardım çağıracakları endişesiyle acele bir şekilde gemiyi yağmalamışlar ve yanlarında Sicilya valisinin göndermiş olduğu mektubu de ele geçirerek uzaklaşmışlardır.⁹ Daha sonra bu gemi terk edilmiş vaziyette bulunmuş ve durumdan Halife Mu'izz haberdar edilmiştir.¹⁰ Halife Mu'izz yaşananları öğrendiğinde son derece sinirlenmiş ve savaş gemilerine hemen harekete geçmeleri emrini vermiştir. Büyük bir filo hazırlanmış ve Sicilya valisi Hasan b. Alî el-Kelbî (ö. 354/965) önderliğinde gemiler harekete geçmiştir.¹¹ Hasan, kendisine hedef olarak Endülüs'ün güney doğusunda bulunan en muhkem liman şehri olan ve aynı zamanda gemilerin üretildiği yer olan Meriye¹² şehrini seçmiştir.¹³ Şehre saldıran Fâtımî ordusu burada kendilerine karşı koyanları öldürmüş, limanda bulunan gemileri ve tersaneyi yakıp yıkmış, birçok esir ve ganimet ele geçirmiştir.¹⁴ Fâtımî

⁸ Bu mektubun Fâtımîler'in Endülüs'e saldırma planıyla ilgili olduğunu belirten araştırmacılar vardır. Bk. Dozy, *Spanish Islam*, 438; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fi şimâli İfrîkiye ve Mısr ve Bilâdi's-Şâm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2001), 159-160.

⁹ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-Müsbâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 1996), 164-165; Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 7/253-254; İsmâil b. Alî Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar fi ahbârî'l-beşer*, nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb-Yahyâ Seyyid Hüseyin (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.), 2/100-101; Ebû Bekr b. Abdillâh İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve Cami'u'l-Ğurer*, thk. Gunhild Graf - Erika Glassen (Beyrut: y.y., 1994), 4/479; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996), 393; Ferhât ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 336.

¹⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 165.

¹¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/254; Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/100.

¹² Meriye şehri hakkında bk. Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Dâru Sâdır (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 5/119-120.

¹³ Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu Medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye Kâ'idetu'l-Ustûlü'l-Endelüs* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbî'l-Câmi'a, 1984), 31.

¹⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 165; a.mlf, *Kitâbu İftitâhi'd-Da've.*, nşr. Ferhât ed-Deşrâvî (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986), 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/254; Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/100-101; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/479; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 4/59; İmâdüddîn Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmu'l-Hâs min Kitâbi Uyûni'l-ahbâr*, thk. Muhammed el-Yalâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 582-583; Dozy, *Spanish Islam*, 438; İbrâhîm Ahmed el-Adevî, *el-Esâtîlü'l-Arabiyye fi'l-bahri'l-ebyadi'l-mütevasıt* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısrıyye, 1963), 116-117; Êvariste Lévi

filosu ayrıca savaşın çıkmasına neden olan ve bu arada İskenderiye'den dönmekte olan Endülüs Emevîleri'ne ait gemiyle karşılaşmış ve içerisinde bulunan III. Abdurrahmân'a ait mallara, şarkıcı ve cariyelere el koymuştur.¹⁵ Halife Mu'izz liderliğinde Fâtımîler'in, gemilerine saldırılmasının ardından Endülüs Emevîleri'ne vermiş oldukları cevap birçok açıdan önem arz etmekteydi. Öncelikle iki devlet arasında ilk defa silahlı bir mücadelenin gerçekleşmesi bu anlamda bir ilk olmuştu.¹⁶ Zira Mu'izz'den önceki dönemde her iki taraf birbirleriyle askerî anlamda mücadele edecek bir zemin bulamamışlardır. Öte yandan Mu'izz'in bu saldırısı Endülüs Emevîleri için şok etkisi yaratmış, Endülüs topraklarının Fâtımîler'in tehdidinden uzak olmadığını bir kez daha gözler önüne sermiştir.¹⁷

Fâtımîler'in bu saldırısı Endülüs'te büyük makes bulmuş, Halife III. Abdurrahmân mukabelede bulunmadığı takdirde bu durumun aleyhine olacağını görmüştür.¹⁸ Halife Abdurrahmân askerî olarak harekete geçmeden önce ilk iş olarak Endülüs'teki bütün cami minberlerinden Fâtımî halifelerine lanet edilmesi yönünde talimat vermiştir.¹⁹ Öte yandan Abdurrahmân siyasî kanalları da kullanmayı ihmal etmemiştir. Bu minvalde o, Bizans İmparatoru VII. Konstantin'e (908-959) beraberinde hediyeler ile elçi göndererek Fâtımîler'e karşı ittifak kurma talebinde bulunmuştur. İmparator, Abdurrahmân'ın talebine müspet cevap vermiş ve iki devlet arasında Fâtımîler'e karşı ittifak gerçekleşmiştir.²⁰ Buna göre Endülüs Emevîleri Mağrib bölgesinde Fâtımîler ile mücadele ederken Bizans da Sicilya adasında Fâtımîler ile devam etmekte olan mücadelesini sürdürecekti. Bununla birlikte Abdurrahmân'ın Bizans'ın yanı sıra Mısır'da hüküm süren İhşîdîler (323-

---

Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükûti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)*, çev. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr (Kahire: el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, 2002), 1/381; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394; Michael Brett, *The Rise of the Fatimids* (Leiden: Brill, 2001), 235; a.mlf, *The Fatimid Empire*, 74; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfeti'l-Fâtmiyye*, 338; John H. Pryor - Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the Apomon: The Byzantine Navy Ca 500-1204* (Leiden-Boston: Brill, 2006), 69.

¹⁵ İbnü'l-Esrîr, *el-Kâmil*, 7/254; Ahmed Muhtâr el-Abbâdi - Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1969), 177; Ahmed Muhtâr el-Abbâdi, *Dirâsât fi Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, ts.), 79; Murat Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 84-85.

¹⁶ Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/381.

¹⁷ Hasan İbrâhîm Hasan - Tâhâ Ahmed Şeref, *el-Mu'izz-Lidîmîllah İmâmu Şi'ati'l-İsmâ'iliyye ve Müessesisu'd-Devleti'l-Fâtmiyye fi Mısır* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1947), 37.

¹⁸ ed-Deşrâvî, *el-Hilâfeti'l-Fâtmiyye*, 338-339; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 154-155.

¹⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 176; Muhammed Abdullâh 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1/427.

²⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394.

358/935-969) ile irtibat kurup Sunnî ulemayı buradaki Şîî yayılmacılığını isteyenlere karşı harekete geçirmeye çalıştığını ve Mâlikî fakihlere dağıtılması için on bin dinar gibi bir meblağ gönderdiği de bilinmektedir.²¹ Siyasî olarak hamlelerini yapmaya devam eden Halife Abdurrahmân bir taraftan da askerî olarak ilk harekâtını 344 (955) yılında donanmanın başında komutan Gâlib b. Abdurrahmân'ı (ö. 371/981)²² Mağrib sahillerine göndermek suretiyle gerçekleştirmiştir. Ancak Mu'izz bu saldırıdan önce Endülüs'e yakın yerlerde bulunan kıyı şeridinin önlemlerini almıştı.²³ Neticede Mağrib sahillerine çıkartma yapan Endülüs askerlerine karşı bölgede bulunan Fâtîmîler sert bir şekilde karşılık vermiş, birçok Endülüslü askeri öldürmüş ve esir almışlardır.²⁴ Bu başarısız hamleden sonra 345 (956) yılında Abdurrahmân bir kez daha komutan Gâlib'i 70 parçalık gemiden müteşekkil filonun başında Mağrib sahillerine göndermiştir. Donanma Harez²⁵ limanını ateşe vermiş, Sûse²⁶ şehri civarını ve ardından Taberka'yı²⁷ tahrip ederek geri dönmüştür.²⁸ Abdurrahmân gerçekleştirdiği bu saldırı ile Mu'izz'in Meriye saldırısına cevap vermiş, böylece iki devlet, birbirlerinin hâkimiyet alanlarına saldırarak ilk defa güçlerini test etme imkânı bulabilmişlerdir. Bununla birlikte bu saldırı ile birlikte iki tarafında ihtiyatla hareket ettiğini ve topyekûn bir şekilde birbirlerine karşı harekete geçmedikleri calibi dikkat bir husustur. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni iki devletin sınırları arasında denizin bulunmasıydı. Fâtîmîler, Mu'izz döneminde her ne kadar deniz yönünden güçlü bir durumdaysalar da Bizans İmparatorluğu ile Sicilya ve Batı Akdeniz'de süren amansız mücadele filonun tamamen Endülüs'e teksif edilmesini

²¹ Ahmed Muhtâr el-Abbâdi, "Siyâsetü'l-Fâtîmiyyîn nahve'l-Mağrib ve'l-Endelüs", *Mecelletü'l- Ma'hedi'l-Mısri li'd- Dirasati'l- İslâmîyye* 5/1-2 (1957), 208; a.m.lf, *Dirâsât*, 78; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 161; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*.

²² Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Gâlib b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/328.

²³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 166; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 585.

²⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 167; Etienne-Marc Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", *Journal Asiatique* 3/2 (1836), 404; Ferdinand Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen* (Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung., 1881), 100-101. Ayrıca bk. Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/101.

²⁵ Mağrib'de kıyı bölgesinde bulunan bir liman şehridir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-Bekrî, *el-Muğrib*, 55, 83.

²⁶ İfrîkiye'nin doğusunda Akdeniz sahilinde bulunan bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/281-283.

²⁷ Mağrib bölgesinde kıyıya paralel kurulmuş bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. el-Bekrî, *el-Muğrib*, 55-57; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/16.

²⁸ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 4/479; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 4/59; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 404; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394; Brett, *The Rise of the Fatimids*, 235; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn*, 160; el-Abbâdi - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyye*, 177; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 3/823-824; Kennedy, *Endülüs*, 28; Küçüksipahioğlu, *III. Abdurrahman Dönemi*, 42; Pryor - Jeffreys, *The Age of the Apomon*, 70; Asri Çubukçu, "Muiz-Lidînilâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/96.

engellemekteydi. Diğer bir önemli neden de Endülüs'ü ele geçirmek için gerçekleştirilecek muhtemel bir kara çıkarması çok ciddi bir askerî hazırlık yapmayı gerektirmekte bu da Fâtımîler'in merkezi olan İfrîkiye ve özellikle Mağrib'in genelinde önemli bir otorite boşluğu oluşturacağı anlamına gelmekteydi. Zira bölgede Fâtımîler'i istemeyen birçok kabile vardı ve bunlar ileride de göreceğimiz üzere Endülüs Emevîleri ile sürekli temas hâlindeydiler. Dolayısıyla böylesine hassas bir zeminde Mu'izz'in Endülüs'e genel bir saldırı düzenlemesi beklenemezdi. Diğer taraftan Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'ın da sürekli kuzeydeki İspanyol Krallık ve Kontluklar ile mücadele hâlinde olması, Fâtımîler'e karşı daha ciddi bir askerî harekât düzenlemesine engel olmuştur. Dolayısıyla iki devlet arasında ani gelişen bu askerî mücadele daha fazla sürmemiş kısa süre sonra yerini diplomasi mücadelesine bırakmıştır.

Öte yandan Mu'izz'in Sicilya'da Bizans'ı zor durumda bırakmasının ardından Bizans'ın kendisine elçi göndererek ateşkes talep etmesini²⁹ haber alan Abdurrahmân, derhal barış yapmak için elçisini Mu'izz'e göndermiştir. Muhtemelen Abdurrahmân Bizans İmparatorluğunun Fâtımîler karşısında zayıf düşmesinin kendisini zor durumda bırakacağını düşünmüş ve alenacele elçisini göndererek barış talep etmek zorunda kalmıştır. Başkent Mansûriye'ye³⁰ gelen Endülüs elçisi, birbirleri ile mücadele içinde olmalarının Müslümanların kanını akıtmaktan başka bir işe yaramadığını ve Müslüman olmayanlarla mücadele etmeyi gölgelediğini bu yüzden barış antlaşması yapmalarının yerinde olacağını ifade etmekteydi.³¹ Buna mukabil Mu'izz, elçiye öncelikle emirlerinin kendilerine saldırdığını üstelik bir de Rûmlar'dan yardım isteyerek onlara hediyeler gönderdiğini ancak Allâh'ın onlara karşı kendilerine yardım ettiğini belirtmiştir. Diğer taraftan Mu'izz, ataları gibi Abdurrahmân'ın da haksız yere kendisini halife olarak gördüğünü, ancak onların hilafette haklarının olmadığını bilakis bu hakkın kendilerine ait olduğunu ve Allâh'ın kendilerine ait olan bu hakkın kim tarafından gasp edilmişse ona karşı savaşmayı üzerlerine farz kıldığını ifade etmiştir. Yine Mu'izz Hz. Peygamber'in, önceden Emevîler'den şirk ve küfür içinde ölenlere lanet ettiğini, onlarla savaştığını, bu yüzden onların torunlarının da intikam alma hırsıyla yanıp tutuştuklarını ve bu kadar şeyden sonra aralarında barış antlaşmasının söz konusu olamayacağını

²⁹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 167; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 394.

³⁰ Mansûriye şehri hakkında detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Kâsım İbn Havkal, *Kitâbu sûrati'l-ard*, thk. Dâru Mektebeti'l-Hayat (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1996), 74.

³¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 167; Dâî İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 598; Hasan - Şeref, *el-Mu'izz-Lidîmillâh*, 42.

“Allah’ın düşmanları” olarak nitelediği Abdurrahmân’ın elçisine söylemiştir.³² Aldığı bu cevap karşısında Abdurrahmân endişelenmiş, kâtiplerine cevabî bir mektup hazırlatmıştır. Abdurrahmân’ın gönderdiği ikinci bir elçi Mu’izz’in huzuruna gelmiş ve kendisine iki tane mektup uzatmıştır. Mu’izz bu iki mektupta da bir takım değişik ifadeler görmüş ve mektuptaki çelişiklere işaret ederek babası Mansûr’un önceki bir zamanda Bizans İmparatoruna bir mektupta “kılıç konuştuğunda kalem susar” dediğini ve aralarındaki husumetin devam edeceğinin işaretini vererek başka bir şey söylemeden elçiyi ülkesine göndermiştir.³³

Kuşkusuz Mu’izz’in aynı anda dönemin en önemli iki gücünü karşısına alarak mücadele etmesi ve neticede onları barışa zorlaması kendi hesabına büyük bir başarı olarak görülmesi gerekir. Öte yandan Mu’izz ile III. Abdurrahmân arasındaki mektuplardaki ifadelerle bakıldığında Mu’izz’in Abdurrahmân’a karşı emin bir duruş sergilediğini, onun barış talep etmesine mukabil bu noktada Bizans ile birlikte Endülüs Emevîleri’ni de karşısına alması pahasına geri adım atmadığını görmekteyiz. Öte yandan Abdurrahmân’ın kısa bir süre önce Bizans’ı da yanına çekerek mücadele ettiği Fâtımîler’e karşı bir anda barış teklifini öne sürmesi garip karşılanabilir. Ancak Abdurrahmân’ın o dönemde başta Leon Krallığı ve diğer İspanyol Krallık ve Kontlukları ile kıyasıya mücadele içinde bulunması onun Mu’izz’den neden barış antlaşması talep ettiğini açıklayabilir.³⁴

2. Mu’izz’in Bütün Mağrib’i Ele Geçirerek Endülüs Emevîleri Karşısında Hâkim Duruma Gelmesi (347-361/958-972)

Halife Mu’izz, Endülüs Emevî Devleti ile başlayan askerî ve siyasî mücadele çerçevesinde Halife Abdurrahmân’ın Mağribu’l-Evsat (Orta Mağrib) ve Mağribu’l-Aksâ (Uzak Mağrib) bölgelerindeki destekçilerini ve bağlantılarını yok etmediği takdirde bölgede hâkimiyetin tamamen kendisine geçmeyeceğinin farkındaydı. Zira bölgede Mu’izz’in otoritesini kabul etmeyip Endülüs Emevîleri’ne biat eden bazı Berberî kabilelerin varlığı, Fâtımîler’in Mağrib’in genelinde hâkimiyetlerini tam

³² Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 168; Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 598-600. Mu’izz’in Endülüs Emevî Halifesi Abdurrahmân ve Ümeyyeoğulları için serdettiği zemmedici ifadelerin bütünü için bk. Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 115-118, 253, 285. Ayrıca bk. Halm, *The Empire of the Mahdi*, 396-397.

³³ Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 169-170; Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn*, 600-601. Mu’izz ile Abdurrahmân arasında gidip gelen mektuplara şahitlik eden Fâtımî başkâdîsî Nu’mân b. Muhammed eseri *el-Mecâlis*’te ayrı bir bölümde mektupların içeriğine dair ayrıntıları olduğu gibi vermektedir. Bu ayrıntılar çalışmamızın kapasitesini aşacağı için yukarıda ana hatlarıyla vermeyi uygun gördük. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Nu’mân, *el-Mecâlis*, 173-180.

³⁴ ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü’l-Fâtımiyye*, 341; Takkûş, *Târîhu’l-Fâtımiyyîn*, 162.

anlamıyla sağlayamamalarını beraberinde getirmekteydi. Mu'izz nihai olarak Endülüs Emevîleri'nin bölgedeki etkisini kırmak ve hatta belki de bu seferin uzantısı olarak Endülüs'ü de topraklarına katmayı düşünerek kısa bir süre içerisinde geniş katılımlı bir Mağrib seferi hazırlıklarına koyulmuştur.³⁵

Mu'izz, bu büyük sefer öncesinde destekçisi olan Berberî Kutâme³⁶ kabilesi önde gelenleri ile görüşmüş onları sefere iştirak etmeye çağırmıştır. Kendilerine birçok tavsiye ve öğütlerde bulunmuş, cihadın öneminden bahsetmiş, ordu içerisinde birbirleriyle iyi anlaşmalarını ve hilafeti gasp edenlere karşı mücadele etmelerini istemiştir. Kutâme kabilesi önde gelenleri de Mu'izz'in bu çağırısına memnuniyetle iştirak etmişlerdir.³⁷

Nihayet Mu'izz, nezdinde itibarı büyük olan ve aynı zamanda mevlâsı olduğu ve vezirlik rütbesine yükselttiği³⁸ Rûm asıllı Cevher b. Abdullâh es-Sıkkî³⁹ adlı komutanını Kutâme ve Sanhâce⁴⁰ kabileleri başta olmak üzere diğer başka kabilelerden müteşekkil 20.000 kişilik bir ordu ile Mağribu'l-Evsat ve Mağribu'l-Aksâ'ya gönderdi.⁴¹ Cevher, 347 yılı Safer ayında (Nisan-Mayıs 958) harekete geçti ve önce Tahert⁴² ve İfkân⁴³ şehirlerinin hâkimi olan Zenâte⁴⁴ kabilesine bağlı

³⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 170; Dâî İdrîs, *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 601; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 397; Brett, *The Rise of the Fatimids*, 235; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 342-343.

³⁶ Kutâme kabilesi hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/195-200.

³⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 254-257; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 341.

³⁸ Ebu'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/101; Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtîmiyyine'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li'ş-suûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/93; a.mlf, *el-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1997), 2/34; Quatremêre, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 403; Shainool Jiwa, *Towards A Shi'i Mediterranean Empire: Fatimid Egypt and The Founding Cairo (İtti'âzu'l-Hunefâ'ın Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)* (London: I.B.Tauris & Co Ltd, 2009), 54. Burada ifade edilen vezirlik rütbesi bildiğimiz şekilde idarî vezirlik anlamında değil rütbenin yüksekliğine vurgu yapar niteliktedir.

³⁹ Cevher'in hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Yalâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 3/83-111.

⁴⁰ Sanhâce kabilesi hakkında bilgi için bk. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/201-205.

⁴¹ Alî b. Abdillâh İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravdi'l-Kirtâs fi Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târihi Medîneti Fâs*, nşr. Dâru'l-Mansûr (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972), 89; Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Târihu'l-Mağribi'l-Arabî fi asri'l-vasît*, thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî (Dâru'l-Beydâ: Dâru'l-Kitâb, 1964), 220; Quatremêre, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 405. İbnü'l-Hatîb metinde Tilkâte kabilesinin de adını vermektedir. Ancak biz bu kabileye dair bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz.

⁴² Mağribu'l-Evsat'ın kuzeyinde yer alan şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Muhammed İbn Abdülmunim el-Himyârî, *er-Ravdu'l-Mî'târ fi haberî'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975), 126-127.

⁴³ Ya'lâ b. Muhammed'in yöneticiliğini yaptığı şehir olup hakkında fazla bilgi yoktur. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/232.

⁴⁴ Zenâte kabilesi hakkında detaylı bilgi için bk. Lütfî Şeyban, "Zenâte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/246-247.

İfrenîler'in⁴⁵ lideri Ya'lâ b. Muhammed'in bulunduğu Mağribu'l-Evsat bölgesine gitti. Cevher buraya gittiğinde önceden Endülüs Emevîleri'ne biatını ilân eden Ya'lâ, muhtemelen Cevher'den çekindiği için onu karşıladı. Ancak daha sonra Ya'lâ'nın adamları ile Cevher'in askerleri arasında sıkıntılar baş gösterince Cevher onu tutuklamış ve öldürmüştür. Ya'lâ'nın adamları mukavemetlerini sürdürmeye devam ettikleri için Cevher onlar ile girmiş olduğu mücadeleleri kazanmış ve onları İfkân'a kadar takip etmiştir. 347 yılı Cemâziyelâhir ayında (Ağustos-Eylül 958) zorla şehre giren Cevher, burayı yağmalamış ve şehri yakmış, Ya'lâ'nın küçük yaştaki oğlu Yeddû'yu esir etmiştir.⁴⁶

Komutan Cevher, Mağribu'l-Evsat'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra hızlı bir şekilde Fâs⁴⁷ şehrinin bulunduğu Mağribu'l-Aksâ'ya gitmiştir. Şehrin kapılarını kapatarak savunma yapan ve Fâtımîler'e karşı ciddi bir mukavemet gösteren Ahmed b. Bekr (ö. 348/959 [?])⁴⁸ böylelikle Cevher'in şehre girmesine engel olmuştur.⁴⁹ Bunun üzerine Komutan Cevher, Fâs'ın alınmasını sonraya bırakarak hedefini Sicilmâse⁵⁰ şehri olarak belirlemiştir. Hâricî Midrârî (155-366/772-976) emirliğinin merkezi konumunda bulunan Sicilmâse şehrinde bu esnada Muhammed b. Feth İbn Vâsûl (ö. 348/959 [?]) hüküm sürmekteydi. İbn Vâsûl, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'a biat etmiş ve bu vesileyle Hâricî mezhebini terk ederek Mâlikî mezhebine girmişti. İbn Vâsûl bir süre sonra Emîru'l-Mü'minîn Şâkir-Lillâh ünvanıyla halifeliğini ilân etmiş ve hatta Şâkiriye denilen sikke bastırmıştı.⁵¹ Cevher, şehre gitmeden önce İbn Vâsûl'a biat etmeleri durumunda kendilerini affedeceğini bildirdi. Ancak o ve beraberindekiler bu teklifi kabule yanaşmadılar. Cevher'in şehre yaklaştığını haber alan İbn Vâsûl hemen şehirden kaçmış, Cevher de

⁴⁵ İfren kabilesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sabri Hizmetli, "İfren (Benî İfren)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/513-514.

⁴⁶ Alî İbn Zâfir, *Ahbâru'd-düvelî'l-munkatî'a*, nşr. André Ferré (Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972), 21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 4/59; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 405; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *Kitâbu'l-İstiksâ li-ahbâri düvelî'l-Mağribi'l-Aksâ*, nşr. Ahmed en-Nâsirî (Dâru'l-Beyzâ: Dâru'l-Kütüb, 1954), 1/86; Wüstenfeld, *Geschichte*, 101; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Sûriye ve Bilâdi'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1981), 94.

⁴⁷ Mağribu'l-Aksâ'nın (Uzak Mağrib) tam ortasında kurulmuş bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/230-231.

⁴⁸ İbn Ebî Zer' Ahmed b. Ebî Bekr olarak vermektedir. Bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 90.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 406; Wüstenfeld, *Geschichte*, 101.

⁵⁰ Fâs şehrinin gündeydoğusunda, vâdîzîz'in etrafında kurulmuş şehir. Detaylı bilgi için bk. el-Bekrî, *el-Muğrib*, 148-152.

⁵¹ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis*, 388; Yahyâ b. Sa'id el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Trablus: y.y., 1990), 82; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 406; Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 94; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 397-398.

savaşız bir şekilde şehri ele geçirmiştir. Daha sonra şehirde olan bitenleri öğrenmek için kıyafet değiştirerek Sicilmâse'ye gelen İbn Vâsûl'u şehirdeki bazı kimseler tanıdımlar ve onu Cevher'e teslim etmişlerdir.⁵² Fâtımîler'in, kendi adına hutbe okutan İbn Vâsûl'u saf dışı bırakmalarıyla Mağrib'de Mu'izz'den başkası adına hutbe okunan bir yer kalmamıştır. Şüphesiz bölgede adım adım hedefe doğru ilerleyen Fâtımîler, Endülüs Emevîleri'ne bağlılık gösteren bölgeleri hâkimiyetleri altına aldıkça hem Fâtımî hilafetinin prestiji hem de kendilerine katılanların sayısı artmaktaydı. Tarihçilerin belirttiklerine göre Cevher, Sicilmâse'yi aldıktan sonra tekrar Fâs şehri üzerine yürümeden önce Atlas okyanusu sahillerine kadar ilerlemiş, burada okyanustan balık tutulmasını emretmiş, tutulan bu balıklardan ele geçirdiği yerlerin nişanesi olması için efendisi Mu'izz'e göndermeyi de ihmâl etmemiştir.⁵³

Cevher daha sonra ordusuyla birlikte ele geçiremediği Fâs şehri üzerine hareket etmiştir. Fâtımî askerleri önceki muhasarada olduğu gibi yine şehrin hâkimi Ahmed b. Bekr tarafından çetin bir mukavemetle karşılaşmış ancak Sanhâce kabilesi lideri Zîrî b. Menâd (ö. 360/971) ve askerlerinin üstün gayretleriyle 348 yılı Ramazân ayının 20'si Perşembe günü (24 Kasım 959) şehri düşürmeyi başarabilmiştir.⁵⁴ Halife III. Abdurrahmân tarafından önceden Fâs'a yönetici olarak atanan Ahmed b. Bekr, Cevher'in şehre girmesiyle birlikte kaçıp gizlenmiş ancak iki gün sonra yakalanarak birçok İdrîsî hanedanı önde geleniyle birlikte esir alınmıştır. Fâtımî ordusu şehirde yağma yaparak birçok kimseyi öldürmüş ve şehrin surlarını yıkmıştır.⁵⁵ Bu sırada İdrîsî hânedanı lideri olan Hasan b. Kennûn (ö. 375/985) ise Cevher'e mektup göndererek biat ettiğini açıklamış, Cevher de ona dokunmamıştır.⁵⁶ İbn Ebî Zer'in vermiş olduğu bilgiye göre Cevher, Fâs'ı aldıktan sonra bölgedeki Endülüs Emevî destekçisi kimselerin peşine düşerek bunları ortadan kaldırmış ve bu vesileyle birçok

⁵² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 406; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 398; Ali İbrâhîm Hasan, *Târîhu Cevher es-Sikillî Kâidu'l-Mu'izz-Lidîmillâh el-Fâtımî* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdatî'l-Mısıryye, 1963), 16; Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *Târîhu'd-Devletî'l-Fâtımiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1995), 32.

⁵³ Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/225; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 28-29/75.

⁵⁴ el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, 82; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 4/59; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 407; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 399; Gibb, H, "Muizz Li-Dîni'llâh", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1960), 8/558.

⁵⁵ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 90; es-Selâvî, *Kitâbu'l-İstiksâ*, 1/86; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 398.

⁵⁶ İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/291. İbn İzârî ise Hasan'ın Cevher'den kaçarak III. Abdurrahmân'ın yanına Kurtuba'ya gittiğini zikretmektedir. Ancak bu doğru değildir. Zira İbn Haldûn Hasan'ın Fâtımîler'e biat etmesinin ardından komutan Cevher'in İfrîkiye'ye geri dönmesini fırsat bilerek tekrar III. Abdurrahmân'a biat ettiğini açıklamaktadır. Krsş. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 1/236; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/291.

yeri daha ele geçirmiştir.⁵⁷ Onun bu hamleleri bölgedeki birçok kimseyi korkutmuş, özellikle Endülüs Emevî himâyesindeki Zenâte ve diğer başka kabilelerden olanlar çareyi kaçmakta bulmuşlardır. Nihayet 30 ay gibi bir süre tutan bu seferden sonra Cevher, Mağrib'in bütün bölgelerinde hutbenin efendisi Mu'izz adına okunmasını sağladıktan sonra başkente geri dönmüştür.⁵⁸ Cevher, ele geçirdiği Ahmed b. Bekr ve İbn Vâsûl'u kendileri için yaptırdığı iki ayrı ahşap kafese koyarak Mu'izz'e götürmüştür.⁵⁹ Bu iki esir Mu'izz'in emriyle şehirde teşhir edilmiş ve daha sonra ölene kadar kalacakları zindana atılmışlardır.⁶⁰

Cevher'in bu sefer neticesinde ele geçirdiği yerler Fâtîmîler'in nüfuz alanını bir hayli genişletmişti. Mısır'ın batısından Mağribu'l-Aksâ'ya kadar birçok önemli yer artık Fâtîmîler'in hâkimiyeti altındaydı. Ancak ele geçirilen bu yerler arasında Mağribu'l-Aksâ'nın kuzeyinde bulunan ve stratejik önemi haiz bulunan Endülüs Emevî Devleti'ne ait Sebte⁶¹ ve Tanca⁶² şehirleri için bir askerî harekât gerçekleştirilmemiştir.⁶³ Hâlbuki Cevher, Mağribu'l-Aksâ'nın neredeyse tamamını ele geçirmişti. Bu sefer neticesinde Tanca ve Sebte'yi de Fâtîmî topraklarına katabilseydi bu durum Endülüs Emevî Devleti'nin Mağrib'de hiç toprağı kalmayacağı anlamına gelecekti. Ancak Cevher bunu yapmamış, 349 (961) yılının sonunda seferini sona erdirerek geri dönmüştür. Neticede elde edilen bu başarı Mu'izz'in bölgede tek söz sahibi olmasına yetmiş, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahmân'a ise ölümüne yakın unutamayacağı bir ders olmuştur.

III. Abdurrahmân'ın ölümünün ardından II. Hakem'in (350-366/961-976) tahta çıkmasıyla Fâtîmî-Endülüs Emevî mücadelesi hız kaybetmeden devam etmiştir. II.

⁵⁷ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 90; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 407.

⁵⁸ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 90; İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağrib*, 220. Tarihci İbn İzârî ise komutan Cevher'in harekâtıyla ilgili genel kabulün dışında bir anlatım vermektedir. Buna göre 347 yılında harekete geçen Cevher öncelikle Fâs'ı ele geçirmiş daha sonra Tatvân'a yönelmiş ve Sebte boğazına ulaşmış ancak burayı ele geçiremeyerek geri dönmüştür. Daha sonra Sicilmâse'ye yönelen Cevher burayı ele geçirmiş ve emir Muhammed b. Feth'i ele geçirecek Receb ayında öldürmüştür. Akabinde Mağrib'de yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra geri dönmüştür. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 1/235-236.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/262; Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mukaffâ' el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Yalâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 3/86; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 407; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 399.

⁶⁰ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91; es-Selâvî, *Kitâbu'l-İstîksâ*, 1/87; Hasan - Şeref, *el-Mu'izz-Lidîmillâh*, 33.

⁶¹ Mağribu'l-Aksâ bölgesinin kuzeyinde Cebel-i Târik boğazının Akdeniz'e açılan kesiminde bulunan şehir. Detaylı bilgi için bk. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*, nşr. Mac-Guckin De Slane (Algiers: y.y., 1857), 102-104.

⁶² Fâs şehrinin kuzeybatısında Cebel-i Târik ve Atlas okyanusu kıyısında bulunan şehir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/43.

⁶³ F. Dachraoui, "al-Mu'izz Li-Dîn Allâh", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1993), 486; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 399; Brett, *The Fatimid Empire*, 74.

Hakem'in Zenâte kabilesine bağlı Mağrâve⁶⁴ kabilesinin lideri Ebû Hazer Muhammed b. Hayr'ı (ö. 359/970) kendi tarafına çekmesi onun da Hakem'e biat etmesiyle⁶⁵ bir kez daha Endülüs Emevîleri ile Fâtımîler karşı karşıya getirmiş oldu. Mu'izz'in Cevher kumandasındaki ordusunu 358 (969) yılında Mısır'e ele geçirmek için göndermesini fırsat bilen Muhammed b. Hayr hemen isyan bayrağını açmış ve adamlarıyla birlikte harekete geçerek Bâğâye'yi⁶⁶ kontrol altına almıştır. Mu'izz bu haberi alır almaz derhal kendisi Muhammed'in üzerine gitmiştir. Mu'izz'in geldiğini haber alan Muhammed adamlarıyla birlikte Cebel-u Evrâs'a⁶⁷ doğru kaçmıştır. Mu'izz, bir süre Muhammed'i takip etmiş ancak daha sonra takip işini Zîrî b. Menâd'ın oğlu Bulukkîn b. Zîrî es-Sanhâcî'ye (ö. 373/984)⁶⁸ bırakarak geri dönmüştür.⁶⁹ Ancak Bulukkîn de Muhammed b. Hayr'ın izini bulamamış bir süre sonra o da geri dönmüştür. Daha sonra isyanını sürdüremeyeceğini anlayan Muhammed b. Hayr, 359 yılı Rebûlâhîr ayında (Şubat-Mart 970) Mu'izz'in yanına gelerek emân dilemiş ve onun itaati altına girmeyi talep ettiğini bildirmiştir. Halife Mu'izz de onun bu talebini kabul etmiş, ona ve adamlarına hediyeler vermiştir.⁷⁰

Zenâte kabilesi lideri Muhammed b. Hayr, Mu'izz'e bağlılığını ilettikten kısa bir süre sonra yine isyan bayrağını açmış ve bu sefer Sanhâce kabilesi lideri Zîrî b. Menâd'ın hâkimiyetinde bulunan Tahert şehri civarına saldırmıştır. Bu saldırının nedeni Muhammed'in liderliğini yaptığı Mağrâve kabilesinin mensup olduğu Zenâte kabilesi ile Zîrî b. Menâd'ın kabilesi Sanhâce arasında uzun süredir devam eden mücadelenin her fırsatta kendisini göstermesiydi. Muhammed'in Tahert'e saldırması ise işte bu mücadelenin bir sonucuydu. Bu arada hilafet merkezini Mısır'a nakletmeyi planlayan Mu'izz isyan haberini alınca bir süre daha beklemek zorunda kaldı. Zira isyanı bastırmadan Mısır'a gitmesi durumunda isyanın daha da büyüüp birçok bölgeye sıçraması ihtimali mevcuttu. Zîrî b. Menâd, bölgesine saldırıldığını

⁶⁴ Mağrâve kabilesi hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Mağrâve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 27/169-171.

⁶⁵ İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/204.

⁶⁶ İfrîkiye'nin batısında Meccâne ile Kustantîne arasında bulunan şehir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/325.

⁶⁷ İfrîkiye'de yer alan etrafında birçok belde ve Berberî kabilelerin bulunduğu dağın adıdır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/278.

⁶⁸ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydın, "Bulukkîn b. Zîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/414.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/315; Hâdî-Roger İdrîs, *ed-Devletü's-Sanhâciyye*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992), 1/62.

⁷⁰ Ebû Mansûr Alî el-Kâtib el-Cevzerî, *Sîretu'l-Üstâz Cevzer*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şaîre (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1954), 108-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/315; İdrîs, *ed-Devletü's-Sanhâciyye*, 1/62.

haber alır almaz derhal oğlu Bulukkîn b. Zîrî'yi harekete geçirmiştir. İki ordu arasında ciddi çarpışmalar meydana gelmiş nihayet Bulukkîn'i karşısında gören ve bu esnada tedbirsiz yakalanan Muhammed hemen kılıcına sarılmış ve intihar etmiştir. Bulukkîn ise Muhammed'in önde gelen adamlarından on yedi kişiyle birlikte diğer isyancıları etkisiz hâle getirerek kısa süre içerisinde isyanı bastırmıştır. Mu'izz, amansız bir isyancının ortadan kaldırılmasına çok sevinmiş bu vesileyle üç gün boyunca tebrikleri kabul etmiştir.⁷¹ Bu isyanın Mu'izz tarafından başarılı bir şekilde bastırılması onun hâkimi olduğu Mağrib hâkimiyetini kolay kolay elden bırakmak istemediğini göstermektedir.

İsyancı Muhammed b. Hayr'ın bertaraf edilmesinden sonra rahatlayan Mu'izz bu kez de kendisine sâdık olan başka bir adamının çıkarmış olduğu problem ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Sözüünü ettiğimiz kişi Mesîle⁷² ve Zâb'ın⁷³ hâkimi İbnü'l-Endelüsî olarak bilinen Ca'fer b. Alî b. Hamdûn el-Endelüsî'dir (ö. 364/964-965). 360 (971) yılında Ca'fer, Sanhâce lideri Zîrî b. Menâd'ın prestijinin Fâtımîler nezdinde artması, Tahert ve civarının hâkimiyetinin kendisine tevdi edilmesi, önceden komutan Cevher tarafından öldürülen Ya'lâ b. Muhammed el-İfrenî'nin bütün iktalarının kendisine bağlanması gibi hususiyetleri bahane ederek Mu'izz'e tavrı koymaya başlamış ve Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem ile yakınlık kurmaya başlamıştır. Buna rağmen Mu'izz, Ca'fer ile arası açılan Zîrî'nin oğlu Bulukkîn'i bir araya getirerek aralarındaki problemi çözüme kavuşturmaya çalışarak bu noktada çaba sarfetmiş ve fakat başarılı olamamıştır.⁷⁴

Ca'fer kısa bir süre sonra ailesini de yanına alarak 360 yılında (971) Zenâte emirlerinin yanına gitmiş böylece Fâtımîler'e karşı isyan bayrağını açmıştır.⁷⁵ Bunu haber alan Mu'izz muhaliflerin güç kazanmadan ortadan kaldırılmasına karar vermiş bu sebeple Sanhâce lideri Zîrî b. Menâd'ı harekete geçirmiştir. Nihayet Sanhâceliler ile Zenâteliler ve beraberinde Ca'fer b. Alî'nin 10 Ramazân 360 Perşembe günü (7 Temmuz 971) karşı karşıya geldiği savaşı Zenâteliler kazanmış, büyük bozguna uğrayan Sanhâceliler'in lideri Zîrî b. Menâd savaşta öldürülmüş ve

⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/327; Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe fi meâlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Beirut: 1980), 1/311; Wüstenfeld, *Geschichte*, 116.

⁷² Şehir hakkında bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/130.

⁷³ Tilimsân ile Sicilmâse arasında bulunan bir yerdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/124.

⁷⁴ el-Cevzerî, *Sîretu'l-Üstâz Cevzer*, 100-101; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye*; 353.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/334; İbn 'İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 2/229; Farhad Daftary, *Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı İsmâililer Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya (Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001), 209.

kesik başı II. Hakem'e gönderilmiştir.⁷⁶ Ca'fer ve kardeşi Yahyâ da (ö. 373/983-984)) kısa süre içerisinde biat ettikleri II. Hakem'in yanına Endülüs'e gitmiş ve onun yanında son derece güzel bir şekilde ağırlandırlardır.⁷⁷

Mu'izz haberi alır almaz Bulukkîn'i kalabalık bir orduyla Zenâte üzerine göndermiştir. Bulukkîn Zenâteliler ile yapmış olduğu savaşlarda onları ağır yenilgilere uğratmış, liderleri el-Hayr b. Muhammed ile birlikte birçok Zenâtelî'yi öldürerek kadın ve çocukları esir almıştır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bir bilgiye göre ise Bulukkîn, Zenâte kabilesinden öldürdüğü kimselerin kesik başlarının üzerlerine tencereler koyulmasını ve bunlarda yemek pişirilmesini emretmiştir. Mu'izz, Bulukkîn'in bu başarısını haber alınca oldukça sevinmiş, Mesîle ve çevresinin iktalarını kendisine vererek ödüllendirmiştir.⁷⁸ Daha sonra Mısır'a gitmek üzere yola çıkan Mu'izz kendi adına Mağrib'i yönetecek olan Bulukkîn'den Endülüs Emevîleri ile müspet ilişkilere girmemesi için söz almıştır.⁷⁹ Nihayet bundan sonra Endülüs Emevî Devleti ile sahada mücadeleyi efendisi Mu'izz adına kendisi sürdürecekti.

3. Mu'izz'in Mısır'a Gitmesinin Ardından Mağrib'de Yaşanan Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi (362-365/973-975)

358 (969) yılında Mısır'ın ele geçirmesinin ardından Fâtımîler, dikkatini batıdan ziyade doğu tarafına çevirmiştir. Bu durum gayet doğaldı. Zira Mısır gibi stratejik önemi hâiz bir coğrafyanın ele geçirilmesi ve elde tutulmak istenmesi devletin buraya ciddi anlamda harcamalar yapmasını ve çok sayıda askerini teksif etmesini zorunlu kılmıştı. Dolayısıyla bu durum Fâtımî-Endülüs Emevî mücadelesinin şiddetinin azalmasına neden olmuştur. Özellikle de Mu'izz'in devletin başketini Kâhire'ye taşıdığı yıl olan 362'den (973) itibaren ikili ilişkiler daha da azalma göstermiştir. Ancak yine de Mu'izz davaları adına Endülüs Emevîleri'ne karşı sahada mücadeleyi yürütecek olan deneyimli birisini görevlendirmekten geri kalmamış, hasmına karşı tedbirini almayı ihmâl etmemiştir. Mu'izz'in Mısır'a gitmesinin hemen ardından Mağrib'de bazı bölgelerde isyanların patlak verdiğini kaynaklar haber vermektedir. Bu durum bölgede Şîî hâkimiyetine boyun eğmek istemeyen kabilelerin Fâtımî idaresine karşı ne derece tahammülsüz olduklarını

⁷⁶ Halef İbn Hayyân, *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*, nşr. Abdurrahmân Alî el-Haccî (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965), 26-27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/234; Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441.

⁷⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 32, 38; Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/335; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/205; Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441; ed-Deşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtîmiyye*, 356.

⁷⁹ İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/206.

gözler önüne seren önemli bir detaydır. Bununla birlikte kaynaklarımız bize bu isyanların Endülüs Emevîleri ile irtibatının olup olmadığı yönünde bir bilgi vermemektedir. Fakat Endülüs Emevî Devleti'nin bu bölgede aktif olarak bulunmayı istemesinden ve kabileleri Fâtımîler'e karşı harekete geçirmeyi devlet politikası hâline getirmesinden ötürü bu isyanların onlar ile irtibatlı olabileceği ihtimali uzak değildir.

Bulukân, Mu'izz'in gitmesinin ardından bölgede bulunan bazı yerlere vali ataması yapmıştı. Onun Bâğâya şehrine gönderdiği valiyi halk kabul etmemiş ve isyan etmişlerdir. Bunun üzerine isyancıların üzerine ordu gönderen Bulukkân istediğini elde edememiş, isyanı bastıramamıştır. Bu sefer kendisi ordunun başında harekete geçmeye karar vermiştir. Ancak bu esnada aldığı bir habere göre Tahert şehrinde de bir isyan patlak vermişti. İsyancılar valiyi şehirden çıkarmışlar ve Bulukkân üzerine doğru hareket etmişlerdir. Bulukkân bunun üzerine Bâğâyeye yerine Tahert'e doğru gitmiş, isyancıları yenerek şehirlerini tahrip etmiştir.⁸⁰ Bu sefer Zenâte kabilesine mensup bazı isyancıların Tilimsân⁸¹ şehrine giderek burayı ele geçirip isyan çıkardığı bilgisini alan Bulukkân derhal ordusu ile birlikte harekete geçmiş, onun bölgeye geldiğini haber alan isyancılar ise kaçmışlardı. Bulukkân de şehri muhasara altına almış ve nihayet halk baskıya daha fazla dayanamayıp yeni valiye itaatlerini bildirmiş o da onları affetmiş ve hepsinin Eşîr şehrine intikal etmelerini sağlamıştır. Daha sonra Bulukkân durumu efendisi Mu'izz'e bildirmiş, Mu'izz de kendisine Mağrib'de daha fazla ilerlememesine dair mektup göndermiştir.⁸²

Öte yandan Bulukkân'ın Mağrib genel valiliğine getirilmesiyle birlikte oluşan mevcut durumda II. Hakem'in, Mu'izz'in Mısır'a gitmesiyle elinin rahatladığını bölgede daha kontrollü hareket edebilecek potansiyeli bulabildiğini ifade etmek doğru olacaktır. Zira artık Şîi yayılcılığı Endülüs için tehlike olmaktan çıkmıştı.⁸³ Bununla birlikte iki taraf arasında mücadele kısa bir süreliğine İdrîsî hanedanlığı (172-375/789-985) üzerinden devam edecektir. İdrîsî hanedanlığının başında bulunan Hasan b. Kennûn,⁸⁴ Cevher'in büyük Mağrib seferi esnasında Mağribu'l-Aksâ

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/332.

⁸¹ Mağribu'l-Evsat bölgesinde Tahert ile Fâs şehri arasında yol üstünde bulunan bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/44.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/332; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/206; Wüstenfeld, *Geschichte*, 127-128.

⁸³ Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/441.

⁸⁴ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Atilla Çetin, "Hasan el-İdrîsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/325.

bölgesinde bulunan Hacerünnesr⁸⁵ kalesine sığınmış ve Halife Mu'izz'e biat ettiğini bildirmişti. Bundan ötürü Cevher kendisine dokunmamıştı.⁸⁶ Ancak Fâtîmî ordusunun 349 (961) yılının sonlarında bölgeden ayrılmasının ardından Hasan b. Kennûn bu sefer Endülüs Emevîleri'ne biat ettiğini açıklamıştır.⁸⁷ Daha sonra yukarıda bahsettiğimiz gibi Mu'izz, Bulukkîn'i babasının intikamını almak üzere Zenâte başta olmak üzere isyancı kabilelerin üzerine gönderince Hasan b. Kennûn safını değiştirerek Fâtîmîler'e biat etmiş ve onlarla birlikte hareket etmiştir.⁸⁸

II. Hakem, Hasan'ın biatini bozduğunu öğrenince çok sinirlenmiş ve hemen bir orduyu Mağribu'l-Aksâ'ya sevk etmiştir. 362 yılı Rebûlevvel ayında (Aralık 972) Tanca şehri civarında yer alan Fahsu Mehrân'da meydana gelen Endülüs ordusu, Hasan karşısında ağır bir yenilgi almıştır.⁸⁹ II. Hakem haberi alır almaz hemen daha büyük bir orduyu Hasan'ın üzerine göndermiştir. Hasan bu sırada bulunduğu şehir olan Basra'yı⁹⁰ terk etmiş ve Sebte'ye yakın bir yerde bulunan Hacerünnesr kalesine gitmiştir.⁹¹ Hasan'ı destekleyen kabile liderlerinden bazıları büyük bir Endülüs ordusunun bölgeye geleceği haberini almasının ardından elçilerini II. Hakem'e göndererek kendisine biat etdiklerini açıklamışlardır.⁹² Berberî kabilelerinin Hasan b. Kennûn'a olan desteklerini bırakarak Endülüs Emevî Devletine biat etmeye başlamaları Bulukkîn'in Hasan'a yardım etme noktasında adım atmaması ve böylece onu Endülüs Emevîleri ile tek başına mücadele etmeye terk etmesi ile izah edilebilir.

Daha sonraki süreçte Endülüs ordusunun gelen takviyeler ile birlikte Hacerünnesr kalesinde ciddi bir baskı uygulayarak kuşatmaya aldığı Hasan'ın etrafından birçok kimse onu yalnız bırakmışlardır.⁹³ Destekçilerinden birçok kimsenin II. Hakem'e biat etmesine rağmen Hasan sonuna kadar direnmeye devam etmiştir. Ancak askerî ve lojistik yönünden ciddi anlamda zayıflaması büyük Endülüs ordusu karşısında daha fazla direnmesine imkân tanımamıştır. Ayrıca

⁸⁵ Bilgi için bk. Renê Basset, "Hacerünnesr", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1950), 5/1/25.

⁸⁶ İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/291. Onun Fâtîmî askerleriyle mücadeleye girişmeyip Endülüs'e Halife Abdurrahmân'ın yanına kaçtığı ileri sürenlerde vardır. Bk. Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 95.

⁸⁷ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91; Mahmûd İsmâîl, *el-Edârise fi'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1989), 185; Muhammed Rezûk, "İdrîsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/496.

⁸⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 79; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/291.

⁸⁹ İbn hayyân, *el-Muktebes*, 96; İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağrib*, 221.

⁹⁰ Mağrib'de bulunan büyük bir şehirdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/440.

⁹¹ İbnü'l-Hatîb, *Târîhu'l-Mağrib*, 221.

⁹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 96, 103; İbn 'Îzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 2/234.

⁹³ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/291; Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/443-444.

Bulukân'ın Fâtımîler adına Endülüs ordusuna karşı mücadele vermesine rağmen Hasan'a kayıtsız kalarak yardım etmemesinin de onun şevkinin kırılmasına yol açtığı aşikârdır. Neticede günlerce devam eden kuşatmada⁹⁴ Hasan 363 yılı Cemâziyelâhir ayında (Şubat-Mart 974) kendisi, ailesi, adamları ve mallarının emniyeti hususunda garanti olarak ve Kurtuba'ya gitmek istediğini ifade ederek teslim olmuştur.⁹⁵ Endülüs ordusu Hasan'ı teslim aldıktan sonra Fâs şehrine yürümüş ve buradaki bazı muhalif Berberî kabileleri yenerek şehri ele geçirmiştir.⁹⁶ Daha sonra Muharrem 364'te (Ekim 974) Endülüs ordusu Hasan ile birlikte başkent Kurtuba'ya dönmüş,⁹⁷ böylece Mu'izz'e bağlı olarak hareket eden İdrîsî hanedanı lideri Hasan b. Kennûn'un Endülüs Emevî Devleti aleyhindeki faaliyetleri sona erdirilmiştir. Endülüs ordusu bu sefer ile birlikte Mağrib'in önemli bir bölümünü ele geçirmiş, bölgedeki Fâtımî otoritesini ciddi anlamda sarsmış ve Halife Mu'izz adına okutulan hutbelere son verip hutbeyi efendisi II. Hakem adına okutmuştur.⁹⁸ 364 yılı Muharrem ayında (Eylül 974) II. Hakem'in yanına giden İdrîsî hanedanı lideri Hasan b. Kennûn halife tarafından affedilmiş ve birçok lütfâ nail olmuştur.⁹⁹ Bu son mücadelelerden sonra Mu'izz'in vefat ettiği 365 (975) yılına kadar Fâtımîler ile Endülüs Emevî Devleti arasında direkt ya da dolaylı bir şekilde başka bir hadise yaşanmamıştır.

SONUÇ

Fâtımî Devleti tarihinin en önemli dönemlerinden birisi olarak kabul edilen Halife Mu'izz-Lidînillâh (341-365/953-975) dönemi çok önemli siyasî ve askerî hadiselerin yaşandığı bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Birden fazla devlete karşı farklı cephelerde sürdürülen mücadelenin en önemli halkalarından birisi kuşkusuz Endülüs Emevî Devleti'ne karşı verileni olmuştur. Geçmişten gelen hesaplaşmaların yanında coğrafî olarak yakınlığın da söz konusu olması iki devletin sürekli birbirlerine karşı teyakkuz hâlinde bulunmalarına sebebiyet vermiştir. Halife Mu'izz

⁹⁴ Endülüs ordusunun Hasan'ı Haceru'n-Nesr kalesinde muhasara altına aldığı andan itibaren iki taraf arasında cereyan eden bazı olayların ayrıntılarıyla ilgili bk. Furkan Erbaş, *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 53-57.

⁹⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 150-151; İbn 'İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 2/236; Erbaş, *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi*, 57.

⁹⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/292.

⁹⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 194-195; İbn 'İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, 2/236.

⁹⁸ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/292; es-Selâvî, *Kitâbu'l-İstiksâ*, 1/87-88; 'Înân, *Devletü'l-İslâm*, 1/497.

⁹⁹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 93; Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/444. Hasan daha sonra Endülüs'ten çıkarılmış ve Mısır'da bulunan Mu'izz'in oğlu Halife Azîz-Billâh'a sığınmış, Azîz-Billâh onu Mağribu'l-Aksâ'ya Endülüs Emevîleri ile mücadele etmesi için göndermiş ancak başarılı olamayarak İbn Ebî Âmir tarafından öldürülmüş böylece İdrîsî hanedanlığını sona ermiştir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, 6/292.

öncesi özellikle dâî ve casusları vasıtasıyla yarım adayı sürekli tehdit eder hâle gelen Fâtımîler bu anlamda Endülüs Emevîleri'ne büyük korku yaşatmıştır.

Halife Mu'izz'in başa gelmesiyle mücadele, yerini askerî harekâtlara bırakmıştır. Bu süreçte taraflar öncelikle kozlarını deniz üzerinden paylaşmışlar neticede Fâtımîler, Bizans İmparatorluğunu da yanına çekmesine rağmen elçi gönderip barış teklifinde bulunmak durumunda kalan Endülüs Emevî Devleti'ne karşı üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Daha sonra askerî hareketliliğin merkezindeki konum Endülüs Emevî Devleti'ne biat etmiş olan birçok bölge kabilelerin bulunduğu Mağribu'l-Evsat ve Mağribu'l-Aksâ olmuştur. Mu'izz deneyimli komutanı Cevher kumandasında göndermiş olduğu ordu ile bütün Mağrib'i Sebte ve Tanca şehirleri hariç itaat altına almış ve Endülüs Emevî Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini ciddi anlamda sona erdirmiştir. Sonraki süreçte başkenti, ele geçirdiği Mısır'a taşımayı düşünen Mu'izz yer yer Endülüs Emevî Devleti'nin desteklediği isyanları bastırmakta başarılı olmuştur.

Başkenti Mısır'a taşdıktan sonra Mağrib'de yerine Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn b. Zîrî'yi bırakan Mu'izz, onun Endülüs Emevî Devleti ile mücadeleye devam etmesini emretmiştir. Neticede Bulukkîn, efendisi Mu'izz'den aldığı talimatlar doğrultusunda hareket etmiş ve bölgede Fâtımîler'in hâkimiyetini devam ettirmiştir. Son olarak Endülüs Emevî Devleti'ne olan bağlılıklarından vazgeçip Fâtımîler'e biat eden İdrîsîler'in, Halife II. Hakem'e yenilmesi ve özellikle Mağribu'l-Aksâ'da birçok önemli şehrin Endülüs Emevîleri'nin eline geçmesi Mu'izz'in vefatına yakın Mağrib'in önemli bir bölümünde Fâtımîler'in hâkimiyetlerini kaybetmesine yol açmıştır. Elbette bu hezimetin yaşanmasında Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından Fâtımîler'in yörüngesini diğer bir amansız hasmı olan Abbâsîler'in başkenti Bağdat'a çevirmesinin etkisi yadsınamazdır.

KAYNAKÇA

- el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Dirâsât fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbî'l-Câmia, ts.
- el-Abbâdi, Ahmed Muhtâr. *Fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdatî'l-Arabiyye, 1972.
- el-Abbâdi, Ahmed Muhtâr. "Siyâsetü'l-Fâtmiyyîn nahve'l-Mağrib ve'l-Endelüs". *Mecelletü'l-Mahedi'l-Mısri li'd-Dirasati'l-İslâmiyye* 5/1-2 (1957), 193-226.
- el-Abbâdi, Ahmed Muhtâr - Sâlim, Abdülazîz. *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'n-Nehdatî'l-Arabiyye, 1969.
- el-Adevî, İbrâhîm Ahmed. *el-Esâtîlü'l-Arabiyye fi'l-bahri'l-ebyadi'l-mütevassıt*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdatî'l-Mısriyye, 1963.
- el-Antâkî, Yahyâ b. Saîd. *Târîhu'l-Antâkî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Trablus: y.y., 1990.
- Basset, Renê. "Hacerünnesr". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 5/1/25. İstanbul: Maarif Basmevi, 1950.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd. *el-Muğrib fi zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*. nşr. Mac-Guckin De Slane. Algiers: y.y., 1857.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd., 2017.
- Brett, Michael. *The Rise of the Fatimids*. Leiden: Brill, 2001.
- el-Cevzerî, Ebû Mansûr Alî el-Kâtib. *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şaîre. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1954.
- Çelik, Aydın. *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Çetin, Atilla. "Hasan el-İdrîsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/325. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çubukçu, Asri. "Muiz-Lidînilâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/96-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Daftary, Farhad. *Muhâlif İslâm'ın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*. çev. Ercüment Özkaya. Ankara: Rastlantı Yayınları, 2001.
- Dâî İdrîs, İmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtmiyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmu'l-Hâs min Kitâbi Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Yalâvî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.

- ed-Deşrâvî, Ferhât. *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyye bi'l-Mağrib*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Spanish Islam*. çev. F. Griffin Stokes. London: Chatto&Windus, 1913.
- Ebu'l-Fadl, Muhammed Ahmed. *Târîhu Medîneti'l-Meriyyeti'l-Endülüsiyye fi'l-asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Dâru'l-Marifeti'l-Câmiyye, 1996.
- Ebu'l-Fidâ', İsmâîl b. Alî. *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*. nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb-Yahyâ Seyyid Hüseyin. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Emevî Halîfesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- el-Feylâlî, Abdülazîz. *el-Alâkâtu's-Siyâsiyye beyne'd-Deoleti'l-Emeviyye fi'l-Endelüs ve Düveli'l-Mağrib*. Kahire: Dâru'l-Fecr, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ebû Yezîd en-Nükkârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Gibb, H. A. R. "Muizz Li-Dînillah". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 8/558-560. İstanbul: Maarif Basımevi, 1960.
- Halm, Heinz. *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*. çev. Michael Bonner. Leiden: Brill, 1996.
- el-Hamdani, Abbas. "Some Considerations of the Fatimid Caliphate as a Mediterranean Power". *Atti Del Terzo Congresso Di Studi Arabi E İslamici* 38 (1967).
- el-Hamevî, Yâkût b. Abdullâh el-. *Mu'cemü'l-büldân*. nşr. Dâru Sâdır. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.
- Hasan, Alî İbrâhîm. *Târîhu Cevher es-Sikullî Kâidu'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1963.
- Hasan, Hasan İbrâhîm. *Târîhu'd-Deoleti'l-Fâtımiyye fi'l-Mağrib ve Mısr ve Sûriye ve Bilâdi'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1981.
- Hasan, Hasan İbrâhîm - Şeref, Tâhâ Ahmed. *el-Mu'izz-Lidînillah İmâmu Şî'ati'l-İsmâ'iliyye ve Müessisu'd-Deoleti'l-Fâtımiyye fi Mısr*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1947.
- el-Himyerî, Muhammed İbn Abdülmunim. *er-Ravdu'l-Mi'târ fi haberi'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975.

- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Sabri. "İfren (Benî İfren)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Ebî Dînâr, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım. *Kitâbu'l-Mu'nis fi Ahbâri İfrîkiyyeti ve Tûnis*. nşr. Dâru'l-Mesîre. Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1993.
- İbn Ebî Zer', Alî b. Abdillâh. *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravdi'l-Kirtâs fi Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târîhi Medîneti Fâs*. nşr. Dâru'l-Mansûr. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1972.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbu'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevî's-sultânî'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım. *Kitâbu sûrati'l-ard*. thk. Dâru Mektebeti'l-Hayat. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1996.
- İbn Hayyân, Halef. *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*. nşr. Abdurrahmân Alî el-Haccî. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965.
- İbn 'İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânu'l-Muğrib fi ahbâri mulûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. 4 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, 1998.
- İbn Zâfir, Alî. *Ahbâru'd-düveli'l-munkatî'a*. nşr. André Ferrê. Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972.
- İbnü'd-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdillâh. *Kenzü'd-dürer ve Cami'u'l-Ğurer*. thk. Gunhild Graf - Erika Glassen. Beyrut: y.y., 1994.
- İbnü'l-Esîr, Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. Abdillâh. *A'mâlu'l-a'lâm fi men bâyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. nşr. E. Lévi-Provençal. Beyrut: Dâru'l-Mekşûf, 1956.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. Abdillâh. *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi asri'l-vasît*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî. Dâru'l-Beydâ: Dâru'l-Kitâb, 1964.

- İdrîs, Hâdî-Roger. *ed-Devletü's-Sanhâciyye*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- 'Înân, Muhammed Abdullâh. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997.
- İsmâîl, Mahmûd. *el-Edârise fi'l-Mağribi'l-Aksâ*. Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1989.
- Jiwa, Shainool. *Towards A Shi'i Mediterranean Empire: Fatimid Egypt and The Founding Cairo (İtti'âzu'l-Hunefâ'nın Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 2009.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 1996.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *Kitâbu İftitâhi'd-Da've*. nşr. Ferhât ed-Deşrâvî. Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986.
- el-Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed. *Me'âsirü'l-Înâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. 3 cilt. Beyrut: 1980.
- Kennedy, Hugh. *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. III. *Abdurrahman Dönemi Endülüs Tarihi (300-350/912-961)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. "Ömer b. Hafsûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Lévi Provençal, Évariste. *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükkûti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)*. çev. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr. Kahire: el-Meclisu'l-a'lâ li's-sekâfe, 2002.
- el-Makrîzî, Ahmed b. Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1997.
- el-Makrîzî, Ahmed b. Alî. *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtmiyyîne'l-hulefâ'*. thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. 3 Cilt. Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- el-Makrîzî, Ahmed b. Alî. *Kitâbu'l-Mukaffâ' el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Yalâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- el-Mekkî, Mahmûd Alî. *et-Teşeyyu' fi'l-Endelüs münzü'l-feth hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Emeviyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.

- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. 28-29 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- O'leary, De Lacy. *A Short History of the Fatimid Khalifate*. Londra: Kegan Paul, 1923.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bulukân b. Zîrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/414. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Özdemir, Mehmet. "Gâlib b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/328. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Murat. *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Pryor, John H. - Jeffreys, Elizabeth M. *The Age of the Apomon: The Byzantine Navy Ca 500-1204*. Leiden-Boston: Brill, 2006.
- Quatremêre, Marc. "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah". *Journal Asiatique* 3/2 (1836), 401-439.
- Sâlih Ammâr, el-Hâc. *el-Mağribu'l-'Arabî min hilâli Hilâfeti'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî (341-362/952-971)*. Kahire: el-Mektebü'l-Mısırî, 2004.
- Sâlim, Abdülazîz. *Târîhu Medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye Kâ'idetu'l-Ustûli'l-Endelüs*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984.
- es-Selâvî, Ahmed b. Hâlid. *Kitâbu'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. nşr. Ahmed en-Nâsirî. 8 Cilt. Dâru'l-Beydâ: Dâru'l-Kütüb, 1954.
- Sürûr, Muhammed Cemâlüddîn. *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1995.
- Şeyban, Lütfi. "Zenâte". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/246-247. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fî şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2001.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*. Göttingen: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung., 1881.
- Yiğit, İsmail. "Mağrâve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/169-171. Ankara: TDV Yayınları, 2019.